

PIOTR POKORA

***Pontificale Romanum* z 1520 roku
z biblioteki prymasa
Macieja Drzewickiego.
O odnalezieniu jednego z zaginionych
klejnotów Biblioteki Katedralnej
w Gnieźnie**

STRESZCZENIE. Tematem artykułu jest odnalezione w maju 2013 roku *Pontificale Romanum* (wyd. Wenecja 1520), które od czasów ostatniej wojny uważane było za zaginione. Egzemplarz ten, wydany w oficynie Lucantonio Giunty, był w XVI wieku własnością biskupa wrocławskiego, później prymasa, Macieja Drzewickiego. Jego unikatowa oprawa introligatorska wykonana została na początku lat 20. XVI wieku w pracowni Mistrza Główek Anielskich (Macieja z Przasnysza) i ozdobiona super-ekslibrisem hierarchy. Na wewnętrznej stronie górnej okładziny wklejony jest jeden z trzech znanych egzemplarzy ekslibrisu Drzewickiego, który uznawany jest obecnie za najstarszy polski datowany ekslibris drzeworytniczy.

SŁOWA KLUCZOWE: Maciej Drzewicki, Maciej z Przasnysza, superekslibris, ekslibris, drzeworyt, introligatorstwo.

Gdy w 1955 roku wydana została publikacja Edwarda Chwalewika zatytułowana *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, do której autor zbierał materiał jeszcze przed II wojną światową, okazało się, że liczba unikatowych znaków książkowych Macieja Drzewickiego znanych jeszcze przed 1939 rokiem zmniejszyła się o połowę¹. Chwalewik uznał za zniszczone lub zaginione w czasie wojny dwa egzemplarze ekslibrisu Drzewickiego, z których jeden był własnością prof. Tadeusza Wolskiego,

¹ E. Chwalewik, *Exlibrisy polskie szesnastego i siedemnastego wieku*, Wrocław 1955, s. 15–16.

zaś drugi, wklejony do *Pontificale Romanum* z 1520 roku, znajdował się w Bibliotece Katedralnej w Gnieźnie. Druk ten posiadał też oprawę z superekslibrisem hierarchy².

Mimo że Biblioteka Katedralna w Gnieźnie została planowo zrabowana przez hitlerowskiego okupanta, wiele z jej bezcennych skarbów szczęśliwie po wojnie wróciło do Gniezna. Niestety nie wszystkie z nich zidentyfikowano, z co najmniej dwóch przyczyn. Po pierwsze w powojennych pracach inwentaryzacyjnych główny nacisk położono na unikatowe rękopisy, inkunabuły (częściowo skatalogowane już przed wojną przez ks. Leona Formanowicza), wreszcie druki polskie z XVI wieku. Niejako na uboczu pozostały inne książki z okresu XVI–XVIII wieku. Po drugie ogromny zasób starodruków zgromadzony w Bibliotece Katedralnej, mimo kilku prób, nigdy nie był objęty całościowym, prowadzonym systematycznie i kompleksowo programem katalogowania. Rozpoczęty w marcu 2013 roku program inwentaryzacji Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie, którego podjął się zespół historyków i filologów kierowany przez piszącego te słowa, pozwoli zapewne ujawnić i przywrócić zbiorowej pamięci wiele bezcennych dzieł kryjących się w zbiorach tej historycznej biblioteki³.

Już po kilku pierwszych tygodniach prac zespół inwentaryzujący zasób starodruków Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie natknął się na wiele cennych obiektów, w tym m.in. na dzieło *Pontificale secundum Ritum sacrosancte Romane ecclesie...*, które w 1520 roku wydał w Wenecji Lucantonio Giunta⁴. Zostało ono skatalogowane przez Wojciecha Jasińskiego, natomiast autor niniejszego tekstu zidentyfikował je jako wspomniany przez Chwalewika i uznany za zaginiony podczas ostatniej wojny pontyfikał Drzewickiego.

Druk ten, formatu ósemki, liczy pięć kart nienumerowanych i 253 karty numerowane, niestety nie zachowała się jego karta tytułowa. W numeracji kart odnaleźć można kilka błędów wynikających z nieprawidłowego złożenia czcionek. Po karcie 63 następuje karta 49, zaś karta 95 ma nr 65, z kolei karta 227 ma nr 235, karta 229 – nr 226, a karta 249 – nr 246.

Opisywane tu *Pontificale...* drukowane było dwoma kolorami: czarnym i czerwonym. Porównując egzemplarz gnieźnieński z egzemplarzem wiedeńskim⁵, odnaleźć można zaskakujące różnice typograficzne.

² Ibidem, s. 14.

³ Katalogowanie księgozbioru prowadzone jest w ramach projektu grantowego „Inwentaryzacja zasobu Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie” finansowanego z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki MNiSW (nr: 11H 12 0179 81).

⁴ Obecna sygnatura: AA Gniezno, BK 2478.

⁵ Jest to jedyny zdigitalizowany w całości druk tego wydania przechowywany w K.K. Hofbibliothek Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu, sygn. BE.1.G.19,

Il. 1. Mistrz Główek Anielskich (Maciej z Przasnysza), okładzina górna oprawy wykonana około 1521–1525

Źródło: oryginał w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (fot. P. Pokora).

Otóż w egzemplarzu gnieźnieńskim numer karty 5 wydrukowany został w kolorze czerwonym, zaś w egzemplarzu wiedeńskim w kolorze czarnym. W przypadku karty 44 zachodzi sytuacja odwrotna: w egzemplarzu gnieźnieńskim numer ten wydrukowano w kolorze czarnym, zaś w egzemplarzu wiedeńskim w kolorze czerwonym. Ta pozornie drobna różnica wskazuje, że nie wszystkie karty składek drukowane były w jednym czasie. Ponadto egzemplarz wiedeński jest rubrykowany, gnieźnieński nie. Na kilkunastu kartach egzemplarza wiedeńskiego dostrzec można zmienioną kolejność zadrukowywania kart poszczególnymi kolorami w stosunku do egzemplarza gnieźnieńskiego, zróżnicowanie to widoczne jest także w drobnych przesunięciach składu drukarskiego, ale przede wszystkim w nakładaniu się liter w kolorze czarnym na litery w kolorze czerwonym lub odwrotnie⁶.

Pontificale... ozdobione zostało licznymi drzeworytami. Nienumerowaną kartę 1r. otacza drzeworytnicza bordiura odbita z czterech klocków, wewnątrz której znajduje się tytuł i sygnet drukarski. Nienumerowaną kartę 6r. całkowicie wypełniają drzeworyty odbite z dziesięciu klocków, jej centralne miejsce zajmuje scena ukrzyżowania. Z kolei numerowane karty: 104r., 174r. również zawierają drzeworytnicze bordiury, które odbito z czterech klocków. W ich wnętrzu odbito dodatkowo po dwa drzeworyty (mniejszy jest ozdobnym inicjałem), pomiędzy które wkomponowano tekst druku. Ponadto *Pontificale...* zdobi 159 drzeworytniczych miniatur odbitych ze 141 klocków o wymiarach około 100 × 62 mm, które stanowią ikonograficzne wyobrażenia rytów pontyfikalnych⁷. Kolejnym

dostępny pod adresem: http://books.google.pl/books?id=c2VTAACAAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true [dostęp: 12.06.2013].

⁶ Widać to w przypadku porównania analogicznych kart z obu egzemplarzy: 44v., 44r., 45r., 61v., 65r., 66r., 118r., 129v., 131r., 139r., 147r., 153v., 163r., 175v., 176r., 182v., 184r., 185r., 189r., 194v., 211r., 213r., 233r., 240r.

⁷ Drzeworyty odbito na kartach: 2v., 5v., 6r., 7r., 7v., 8v., 9r., 12r., 16r., 16v., 17r., 17v., 20r., 22v., 26v., (dwa drzeworyty), 29r. (dwa drzeworyty), 30v., 32v., 33r. (dwa drzeworyty), 33v., 34r., 35r., 37v., 38v., 40r. (powtórzony drzeworyt z prawej kolumny z k. 26r.), 42r., 42v., 49v., 51r., 51v., 52v., 53r., 63r. (dwa drzeworyty), 65r., 66r. (powtórzony drzeworyt z lewej kolumny z k. 29r.), 69r., 70v. (dwa drzeworyty), 71v., 72v. (powtórzony drzeworyt z k. 37v.), 75r., 76r., 77v. (dwa drzeworyty), 78v., 80r., 81r., 82v., 86r., 86v., 87r., 88v., 89r., 89v., 90r. (powtórzony drzeworyt z k. 53r.), 90v., 91r., 91v., 92r., 92v., 93r. (dwa drzeworyty), 93v. (dwa drzeworyty), 94v., 95r. (dwa drzeworyty), 96v., 97r. (dwa drzeworyty), 97v., 98r., 99r., 100v. (powtórzony drzeworyt z k. 96v.), 101r. (dwa drzeworyty, powtórzony drzeworyt z k. 97r.), 103r., 104v., 105r., 106r., 106v., 109r., 109v., 110v., 112r., 112v., 115v. (powtórzony drzeworyt z k. 110v.), 116v., 117r., 118r., 119r., 122r., 123r., 125r., 126r., 128r. (powtórzony

elementem zdobiącym ten druk jest 89 drzeworytów inicjałowych, odbito je z 41 klocków. Większość z nich ma wymiary 31 × 31 mm, nieliczne są większe (zob. tabela). Zostały one – dla przejrzystego skatalogowania – zestawione w poniższej tabeli, w której każdej literze przyporządkowano zdobiące ją wyobrażenie oraz numer karty.

Tabela. Inicjały drzeworytnicze w *Pontificale Romanum*

B	archanioł Michał	61v., 79r.
B	Bóg Ojciec z kulą świata	165r.
C	postać o wyglądzie orientalnym	41v., 103v., 192r., 208r., 233v.,
C	postać w koronie w otoczeniu kwiatów (47 × 47 mm)	59v.
C	św. Piotr i św. Paweł	229r., 232r., 232v.
D	brodata postać wznosząca rękę	16v., 167r., 233v., 235r., 252r.
D	błogosławiący Bóg Ojciec z kulą świata	167v.
D	św. Piotr w łodzi i Chrystus	246v.
E	diakon z palmą i księgą	8v.
E	św. kobieta z kwiatem	37v., 74v., 107r.
E	św. Barbara	155r.
E	pocałunek braterstwa	177r.
E	cztery nagie postacie	188r.
F	św. Piotr z księgą i mieczem	190r.
H	postać z ręką wzniesioną w geście błogosławieństwa	7r.
I	scena zesłania Ducha św. (64 × 55 mm)	174r.
I	trzy klęczące postacie	230r.
L	scena czytania księgi przed św. Jakubem	8r.
L	św. Jan Chrzciciel	135r.
M	puste	[1v.]
M	św. Piotr i św. Paweł (wariant 1)	102v.
N	św. Piotr i św. Paweł (63 × 51 mm) (wariant 2)	104r.

drzeworyt z k. 125r.), 130r., 132v., 133r., 136r., (dwa drzeworyty, w kolumnie lewej powtórzony drzeworyt z k. 112v., w kolumnie prawej powtórzony drzeworyt z k. 116v.), 136v. (powtórzony drzeworyt z k. 117r.), 138r. (powtórzony drzeworyt z k. 126r.), 139v. (powtórzony drzeworyt z k. 133r.), 142v. (powtórzony drzeworyt z k. 132v.), 143r. (powtórzony drzeworyt z k. 133r.), 146v. (dwa drzeworyty, w kolumnie prawej powtórzony drzeworyt z k. 106v.), 147v. (powtórzony drzeworyt z k. 116v.), 150r. (dwa drzeworyty, w kolumnie prawej powtórzony drzeworyt z k. 123v.), 150v., 151r., 152v., 161v., 162r., 163v., 164r., 166r., 168r., 171v. (dwa drzeworyty), 173r. (dwa drzeworyty), 173v., 175r., 175v., 176v., 177r., 177v., 178r., 179r., 180v., 182r., 183r., 183v., 184r., 185v., 190v., 191v., 192r., 192v., 194r., 196r., 198v., 199v., 201r., 203v., 205r., 206r., 207v., 208v., 210r., 211v., 213r., 222r., 224r., 230v., 237v.

Tab. cd.

N	św. Piotr i św. Paweł (wariant 3)	163r., 203r.
N	św. i anioł	145v.
N	modlący się król	146r.
O	św. biskup z księgą	167v.
O	św. biskup z pastorałem	176v.
O	kapłan sprawujący liturgię	167v., 251r.
O	św. Józef	160v., 237v.
P	dwie postacie, gałązka oliwna (33 × 32 mm)	[4], 161v., 162r., 166r., 166v., 173v., 209v., 213v., 228r.
P	scena stworzenia świata (64 × 55 mm)	1v.
P	św. Marek	163r., 173r., 206r., 214r., 218r., 234r.
P	Święta Rodzina, narodziny Chrystusa	172r., 207v.,
P	zakonnik ze sztyletem	163r., 166r., 173r., 198r., 227v., 229v., 234r.
Q	brodaty św. z księgą	22v., 25v., 150r., 211v., 212r., 212v., 213r., 232v., 234v., 236r.
S	dwaj św. z palmami	9v.
S	św. biskup z księgą i pastorałem	12v., 59r., 235v., 236v.
S	biskup z pastorałem	95r., 168r.
S	św. papież (46 × 44 mm)	42v.
S	młodzieńcowi ukazuje się wizerunek głowy Chrystusa	191r.
T	biskup ze świecą w asyście diakona	181v.

Ostatnim charakterystycznym elementem typograficznym opisywanego *Pontificale...* jest litera B o formie renesansowej kapitały, którą odbito 12 razy (k. 242v., 243r. – dwa razy, 243v., 248r., 248v., 251v – trzy razy, 252r., 252v.). Zastąpiono nią, występującą w całym druku, czcionkę o formie późnogotyckiej.

Szczególnej uwagi wymaga oprawa opisywanego woluminu. Jest ona wykonana ze skóry koźlecej w kolorze brązowym. Powleczone nią dwie, dość cienkie, fazowane deski bukowe. Grzbiet jest spłaszczony z wyraźnymi pięcioma garbami zwiędów. Jego górna część jest uszkodzona i pozbawiona skóry, przez co uwidocznione są składki druku. Na grzbiecie zachował się również szyldzik z dawną sygnaturą (I 186). Na krawędzi dłuższego boku okładziny górnej zachowały się też dwie małe klamry zapieć.

Mimo uszkodzeń i licznych przetarć okładziny są w dość dobrym stanie. Ich dekoracje wykonano w technice wyciskania (łoczenia) na złoto. Posłużono się przy tym dwoma rodzajami złota, o mniejszej i większej zawartości kruszcu. Zarówno okładzina górna, jak i dolna mają dość prostą formę, na którą składają się: podwójna linearna rama strychulcowa z umieszczonym centralnie pierścieniem ornamentowym, wewnątrz którego, na okładzinie górnej, umieszczono superekslibris. Pierścień ornamentowy otoczony jest, rozmieszczonymi symetrycznie, wyciskami łoków florystycznych o formie kwiatonu. Narożniki zwierciadła ozdobione zostały wyciskami innych – narożnikowych łoków florystycznych, które kształtem nawiązują do liści akantu. Na osi zwierciadła powyżej i poniżej centralnego pierścienia ornamentowego znajdują się wyciski łoków z wyobrażeniem anielskiej głowy. Na górnej okładzinie, pomiędzy górnymi liniami ramy strychulcowej widnieje napis wykonany łokami litericznymi o formie antykiwy: „PONTIFICALE”. Centralny pierścień ornamentowy składa się z dwóch elementów: wewnętrznego, złożonego z wielu drobnych wycisków łoka w typie orientalizującym oraz zewnętrznego, złożonego z dwóch podwójnych kolistych ramek strychulcowych, między którymi drobnym łokiem wyciśnięto ornament trelkowy (il. 1, 1a).

Na okładzinie górnej, wewnątrz pierścienia umieszczony został superekslibris, który na pochylonej tarczy w typie turniejowym⁸ wyobraża godło herbu Ciołek⁹, powyżej tarczy, po prawej heraldycznej stronie dodano infułę, po lewej pastorał o ozdobnym nodusie, zwrócony wolutą w heraldyczne prawo (il. 1a).

Pierścień na okładzinie dolnej mieści, odcisnięty czterokrotnie, motyw ornamentu narożnikowego (il. 2).

Cechy stylistyczne oprawy pozwalają stwierdzić, iż była ona dziełem tzw. Mistrza Główek Anielskich, którego aktywność zawodowa przypadała na okres od około 1520 do 1546 roku i którego Arkadiusz Wagner utożsamia

⁸ Tarcza superekslibrisu Macieja Drzewickiego w swej formie zbliżona jest do tarczy z nagrobka Piotra Kmity z około 1505 roku (zob. P. Mrozowski, *O sztuce i stylizacji heraldycznej w Polsce XIV–XV wieku*, „Rocznik PTH NS” 1993, t. 1 (12), s. 79–109, zwłaszcza s. 95, tabl. IX, nr 4), a także do tarczy z tumbi kardynała Fryderyka Jagiellończyka z około 1510 roku (zob. P. Mrozowski, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994, nr I 35, s. 185–187, il. 35c; J. Jarzewicz, A. Karłowska-Kamzowa, B. Trelińska, *Gotyckie spiżowe płyty nagrobne w Polsce. Studia o formie i treściach artystycznych*, Poznań 1998, katalog nr X, s. 78–80). Jednak najbardziej przypomina tarczę z płyty nagrobnej Andrzeja Szamotulskiego, wykonanej po 1511 roku (zob. A. Karłowska-Kamzowa, *Spiżowa płyta nagrobna wojewody Andrzeja Szamotulskiego*, w: J. Jarzewicz, A. Karłowska-Kamzowa, B. Trelińska, op.cit., s. 35–42, il. 1, katalog nr XXXVII, s. 117–118).

⁹ J. Szymański, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI w.*, Warszawa 2001, s. 40–41.

Il. 1a. Supereklibris Macieja Drzewickiego autorstwa Mistrza Główek Anielskich (Macieja z Przasnysza), z okładziny górnej oprawy wykonanej około 1521–1525
 Źródło: oryginał w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (fot. M. Szczerkowska).

z Maciejem z Przasnysza zmarłym około 1544–1545 roku¹⁰. Biorąc pod uwagę, że *Pontificale...* wydrukowane zostało w 1520 roku, przyjąć można, że jest to oprawa z dość wczesnego okresu działalności tego mistrza intrologatorskiego. Wykonana została po 1520 roku, nie później jednak niż

¹⁰ Ostatnio na jego temat zob. A. Wagner, *Nieznana oprawa dla Jana Łaskiego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu. Przyczynek do badań nad italianizmem w intrologatorstwie polskim XVI w.*, „Biblioteka” 2012, nr 16 (25), s. 23–57, zwłaszcza s. 39–40, w przypisie 42 – zebrana ważniejsza literatura na temat Mistrza Główek Anielskich.

Il. 2. Mistrz Główek Anielskich (Maciej z Przasnysza), okładzina górna oprawy wykonana około 1521–1525

Źródło: oryginał w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (fot. S. Błochowiak).

w 1525 roku, a to ze względu na wprowadzenie nowych, italianizujących elementów zdobniczych, co ilustruje przykład oprawy dla Jana Łaskiego, datowanej na 1526 rok¹¹. Jednocześnie oprawa nie może być późniejsza niż z 1531 roku, gdyż element formalny herbu, jakim jest pastorał, wskazuje jednoznacznie, że właściciel książki był wówczas jeszcze biskupem wrocławskim. Po translokacji na stolicę gnieźnieńską Maciej Drzewicki zapewne kazałby ozdobić swój rodowy herb krzyżem metropolitalnym, co oddawałoby jego nową godność kościelną.

Kolejnym elementem identyfikującym właściciela *Pontificale...* jest ekslibris, wklejony na wewnętrznej stronie górnej oprawy. To dobrze rozpoznany w literaturze książkowy znak własnościowy biskupa wrocławskiego, następnie arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Macieja Drzewickiego (1467–1535)¹² – najstarszy polski książkowy znak własnościowy wykonany techniką drzeworytu. Ponadto jest to jednocześnie najstarszy datowany ekslibris. Jego odkrywcą był Kazimierz Piekarski, który natrafił na inny jego egzemplarz w Bibliotece Jagiellońskiej¹³ (il. 3). Biorąc pod uwagę cechy stylowe, Piekarski uznał, że powstał on w wiedeńskiej drukarni Hieronima Wietora, który w ten sposób chciał zaskarbić sobie przychylność polskiego hierarchy¹⁴.

Ekslibris Drzewickiego przedstawia dużą, renesansową w typie tarczę herbową. Nad nią, po lewej heraldycznej stronie umieszczono

¹¹ Ibidem, s. 25–29.

¹² Pośród publikacji poświęconych Maciejowi Drzewickiemu do najważniejszych należą: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 2, Poznań 1888, s. 740–818; W. Pociecha, *Drzewicki Maciej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, Kraków–Wrocław 1939–1946, s. 409–412; H. Rybus, *Prymas Maciej Drzewicki. Zarys biografii 1476–1535*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1964, t. 2, z. 1–2, s. 80–308; idem, *Prymas Maciej Drzewicki. Działalność kościelna w diecezji przemyskiej*, Warszawa 1968; idem, *Działalność synodalna biskupa Macieja Drzewickiego w diecezji wrocławskiej 1514–1531*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 1969, t. 7, z. 1, s. 133–172.

¹³ Oryginał: Biblioteka Jagiellońska, sygn. I. 7923, t. 12 cim, wymiary: 161 × 104 mm druk, 186 × 138 mm karta.

¹⁴ K. Piekarski, *Przyczynek do dziejów polskiego exlibrisu*, Kraków 1924, s. 8–10, tabl. IV. Należy odnotować, że jest to jeden z dwóch ekslibrisów (starszy) Macieja Drzewickiego. Drugi datowany był przez Piekarskiego na rok 1517 i przypisany przez niego krakowskiej oficynie Jana Hallera (zob. ibidem, s. 8–10, tabl. I–III; E. Chwalewik, op.cit., s. 15–16.). Zachował się on w dwóch oryginalnych egzemplarzach w Bibliotece Jagiellońskiej oraz w Bibliotece Kapitulnej w Łowiczu (zob. Z. Skiełczyński, *O dwóch arcybiskupich księgoznakach z Biblioteki Kapitulnej w Łowiczu*, Łowicz 1993, wydanie drugie artykułu zamieszczonego w „Listach Bibliofilskich” z 1978 roku, s. 5–9, il. 2, s. 11).

infułę, po prawej stronie, za tarczą – pastorał, który wolutą skierowany jest w heraldyczną lewą stronę, poniżej nodusa przymocowano sudarium. Na prawo od pastorału widnieje data: „1516”, całość znajduje się w renesansowej arkadzie o formie portalu, którego kamienny łuk zdobi podwieszona kiść winogron, zaś narożnik wypełniają dwa motywy figuralne. Po stronie prawej heraldycznej jest to wyobrażenie człowieka, po lewej heraldycznej – smoka lub bazyliuszka. Nad drzeworytem znajduje się czterowierszowy napis: INSIGNE REVERENDISS. IN CHRISTO PA//TRIS. ET DOMINI DOMINI MATHIE // DREVICII EPISCOPI WLADISLA//VIENSIS.

Już w 1927 roku drugi egzemplarz tego ekslibrisu odkrył w Bibliotece Kórnickiej¹⁵ Władysław Pociecha¹⁶. Egzemplarz ten został wyjęty z autografu *Retoryki* Filipa Kallimacha, który Tytus Działyński wypożyczył około 1857 roku Richardowi Roepellowi, historykowi i profesorowi Uniwersytetu we Wrocławiu. Już w XIX wieku wypożyczony rękopis zagubiono, ale szczęśliwie odnalazł się on w 1947 roku w bibliotece szkolnej w Wałbrzychu¹⁷. Egzemplarz kórnicki ekslibrisu Drzewickiego posiada na marginesie rękopiśmienną zapiskę (dość późną, zapewne z końca XVII wieku), która umożliwiła jego połączenie w jedną całość z autografem *Retoryki* Kallimacha¹⁸ (il. 4). Interpretując ten napis, Pociecha postawił tezę, że część księgozbioru Drzewickiego otrzymała kolegiata łączycka, co odbyło się bezpośrednio lub pośrednio za przyczyną bratanków arcybiskupa, a prałatów kolegiaty łączyckiej – Jana i Macieja. Później *Retoryka* stała się własnością Sebastiana Makowskiego, który w latach 1596–1619 był kustoszem kapituły łączyckiej¹⁹. Hipoteza ta została jednak zakwestionowana przez Zbigniewa Skiełczyńskiego, który uznał, że biblioteka Drzewickiego, a przynajmniej jakaś jej część, już pod koniec życia prymasa musiała znajdować się na zamku w Łowiczu, gdzie Drzewicki zmarł. Jednym z wykonawców jego testamentu był kanonik łowicki Tobiasz Janikowski, zdaniem Skiełczyńskiego zapewne dzięki jego staraniom

¹⁵ Oryginał: Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. BK 01670/b, wymiary: 159 × 104 mm druk, 203 × 154 mm karta.

¹⁶ W. Pociecha, *Drugi egzemplarz exlibrisu Macieja Drzewickiego z 1516 r. Karta z dziejów humanizmu w Polsce*, „Silva Rerum” 1927, t. 3, s. 168–173.

¹⁷ K. Kumaniecki, *O odnalezionej „Retoryce” Filipa Kallimacha*, Warszawa 1948.

¹⁸ Napis ten brzmi następująco: „Rhetorica Philippi Callimachi // manu eius scripta, preceptoris et // directoris Joannis Alberti Regis // Polonie consignata filiis Generosi Domini // Hieronimi de Żelazna Trzczeński Dapiferi Sochacz//euiensis etc. R. Sebast. Makowski Cust. Lanc. C.L.P.R. // veri amoris studii et observantie perpetuum pignus”.

¹⁹ W. Pociecha, *Drugi egzemplarz...*, s. 169–170.

„część księgozbioru z zamku dostała się do kolegiaty łowickiej [...], a Sebastian Makowski [...], który był również kanonikiem łowickim w latach 1600–1619, z biblioteki łowickiej, a nie łączyckiej mógł mieć rękopis Kallimacha”²⁰. W 1821 roku autograf *Retoryki* Kallimacha, wraz ze zbiorem rękopisów Kajetana Kwiatkowskiego, byłego bibliotekarza z Nieświeża, nabył Tytus Działyński, a to, że rękopis ten zawierał wówczas ekslibris Drzewickiego, potwierdza zachowany z tych czasów inwentarz z zapiską: „Rhetorica Philippi Callimachi manu eius scripta, preceptoris et directoris Joannis Alberti regis Poloniae (cum insignio Mathie Drevicii EPPI Vladislav 1516)”²¹.

Wreszcie trzeci egzemplarz ekslibrisu Drzewickiego wzmiankowany przez Chwalewika²², i uznany przez niego za zaginiony wraz z całym *Pontificale...*, został odkryty w Bibliotece Katedralnej w Gnieźnie. Za jego odkrywcę uznać należy ks. kanonika Leona Formanowicza, przedwojennego bibliofila i kolekcjonera, a od 1927 roku archiwariusza i bibliotekarza

Il. 3. Ekslibris Macieja Drzewickiego (Hieronim Wietor, Wiedeń 1516)

Źródło: oryginał w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (fot. BJ).

Il. 4. Ekslibris Macieja Drzewickiego (Hieronim Wietor, Wiedeń 1516)

Źródło: oryginał w zbiorach Biblioteki PAN w Kórniku (fot. P. Pokora).

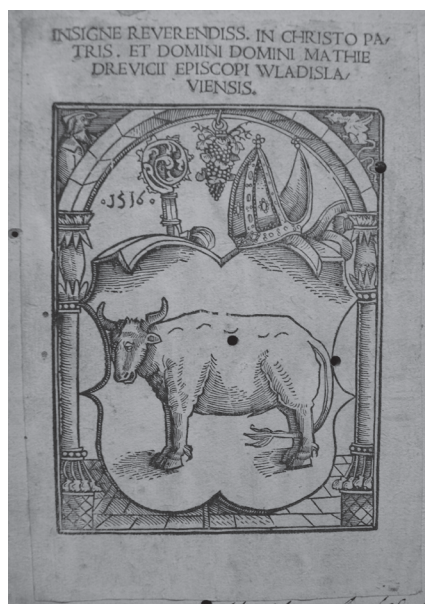
²⁰ Z. Skiełczyński, op.cit., s. 8–9.

²¹ K. Kumaniecki, op.cit., s. 11.

²² E. Chwalewik, op.cit., s. 14.

Il. 5. Ekslibris Macieja Drzewickiego (Hieronim Wietor, Wiedeń 1516

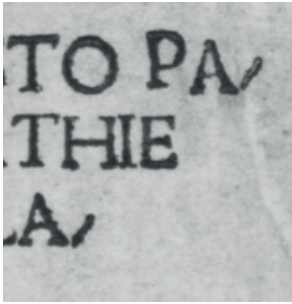
Źródło: oryginał w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (fot. P. Pokora).

Kapituły Katedralnej w Gnieźnie²³. Gnieźnieński egzemplarz omawianego ekslibrisu ma wymiary 162 × 104 mm druku oraz 182 × 130 mm karty, zachował się w niemal idealnym stanie, ma jedynie pięć otworów po owadach (il. 5).

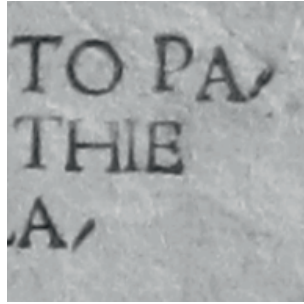
Na podkreślenie zasługuje fakt, że ekslibris wklejony do opisanego wyżej pontyfikału jest odbitką lepszej jakości niż egzemplarze znajdujące się w Kórniku i w Krakowie. Jest to druk wyraźniejszy, o równych konturach. Ponadto od dwóch pozostałych egzemplarzy różni go drobny detal: czcionka A kończąca pierwszy wers napisu. W egzemplarzu z Gniezna jest ona lekko uniesiona w stosunku do poprzedzającej ją litery P, natomiast w pozostałych dwóch egzemplarzach jest wyraźnie obniżona. Można przyjąć, że po odbiciu egzemplarza gnieźnieńskiego (i być może jeszcze kilku innych) skład czcionek drukarskich znajdujących się nad klockiem drzeworytniczym został delikatnie naruszony, a ostatnia jego litera została przesunięta. Ta różnica zdaje się wskazywać, że egzemplarz gnieźnieński ekslibrisu Drzewickiego jest odbitką wcześniejszą niż pozostałe. Czyni ona z niego unikat, zachowany w pojedynczym egzemplarzu wariant najstarszego polskiego księgoznaku (il. 3a, 4a, 5a).

²³ J. Formanowicz, *Formanowicz Leon*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, t. 1, Warszawa–Łódź 1972, s. 229–230; M. Formanowicz, *Książd Leon Formanowicz, Kanonik Katedry Prymasowskiej w Gnieźnie. Życie i praca (szkic biograficzny)*, s. 4–5 [online], [dostęp: 2.06.2013], dostępny w internecie: <http://www.formanowicz.pl/biografie.html>.

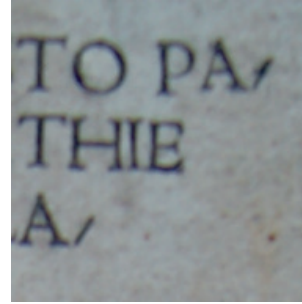
Il. 3a. Ekslibris Macieja Drzewickiego – wycinek napisu (Hieronim Wietor, Wiedeń 1516)

Źródło: oryginał w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (fot. BJ).

Il. 4a. Ekslibris Macieja Drzewickiego – wycinek napisu (Hieronim Wietor, Wiedeń 1516)

Źródło: oryginał w zbiorach Biblioteki PAN w Kórniku (fot. P. Pokora).

Il. 5a. Ekslibris Macieja Drzewickiego – wycinek napisu (Hieronim Wietor, Wiedeń 1516)

Źródło: oryginał w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (fot. P. Pokora).

Losy tego znaku książkowego, tak jak losy całego *Pontificale*... należącego początkowo do Drzewickiego, nie są jasne. Znajdująca się na pierwszej zachowanej nienumerowanej karcie (w rzeczywistości była to karta druga tego druku) zapiska „Ex Bibliotheca Reuerendisimi Capitu//li Metropolitanæ Gnesnen//sis” pochodzi dopiero z XVIII wieku. Dzięki innej zapisce umieszczonej poniżej ekslibrisu wiadomo, że do biblioteki kapitulnej księga trafiła jako dar Wojciecha Wiczorkiewicza: „Hic Liber applicatur Bibliothecæ Ecclesie Metropolitanæ // Gnesnensi per Perillustrem Reuerendum Adalbertum Wiczorkowicz [!] // S.T.D (Sanctæ Theologiæ Doctorem) Canonicum Gnesnensem”. Wojciech Wiczorkiewicz (1723–1759) był kanonikiem gnieźnieńskim i doktorem teologii, swoją bibliotekę legatam testamentowym ofiarował Bibliotece Katedralnej²⁴. Niestety nie wiadomo, jak wszedł w posiadanie *Pontificale*..., które kiedyś należało do prymasa Macieja Drzewickiego. Ponadto, przynajmniej na obecnym etapie badań, nie sposób opisać dziejów tego woluminu od śmierci prymasa w 1535 roku do około połowy XVIII wieku, kiedy stał się on własnością Wiczorkiewicza.

²⁴ J. Korytkowski, *Prataci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 4, Poznań 1883, s. 284–287.

PIOTR POKORA

***Pontificale Romanum* of 1520 from the library
collection of primate Maciej Drzewicki.
On the finding of one of the lost gems
from the Cathedral Library in Gniezno**

ABSTRACT. The present article deals with the 2012 finding of the *Pontificale Romanum*, published in Venice in 1520, that since the end of the 2WW was considered to have been irretrievably lost. The print, published in Lucantonio Giunto printing office, belonged to the bishop of Wrocław, later primate, Maciej Drzewicki in the sixteenth century. Its exquisite unique binding was made in the workshop of the so-called Master of Angels Heads (Maciej of Przasnysz) in the early 1520s and is embellished with the super-exlibris placed on front of the book that belonged to this senior church official. The inside page of the upper lining bears one of the three known copies of the M. Drzewicki bookplate, i.e., the variant with the letter "A" slightly raised, that is currently considered to be the oldest Polish woodcut bookplate bearing a date.

KEY WORDS: Maciej Drzewicki, Maciej of Przasnysz, superexlibris, bookplate, woodcut, bookbinding.

